

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ
КАТЕДРА ПО КИРИЛОМЕТОДИЕВИСТИКА

Пресиян Пламенов Борисов

***ЛЕКСИКАТА НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА
ДИАЛОЗИТЕ НА ГРИГОРИЙ ВЕЛИКИ (ПЪРВА И
ВТОРА КНИГА) В СЪПОСТАВКА С ЛЕКСИКАТА НА
СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА НЕГОВИТЕ БЕСЕДИ
ВЪРХУ ЕВАНГЕЛИЕТО***

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научна
степен “доктор”

Професионално направление: 2.1. Филология

Научна специалност: Български език (Старобългарски език)

Рецензенти:

доц. д-р Маргарет Драганова Димитрова
проф. дин Василка Кирилова Тъпкова-Заимова

Автори на становища:

проф. дфн Искра Владимирова Христова-Шомова
проф. д-р d. h. c. Ангелина Цонева Минчева-Игнатова
доц. д-р Татяна Василева Мострова

София
2014

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от Катедрата по кирилометодиевистика на Факултета по славянски филологии в СУ „Св. Климент Охридски“.

Изследването е в обем от 359 страници, от които 197 страници текстова част. То се състои от въведение, четири глави, заключение, библиография и списъци на лексикалния материал.

Публичната защита на дисертацията ще се състои на 04.04.2014 г. от 13 часа в конферентната зала в Ректората на Софийския университет "Св. Климент Охридски".

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

ВЪВЕДЕНИЕ	7
1. Уводни думи	7
2. Култът към св. Бенедикт	8
3. История на проблема.....	10
4. Цели, задачи и метод на изследването	13
ПЪРВА ГЛАВА. ОСОБЕНОСТИ В СЪСТАВА НА ЛЕКСИКАТА	20
1. Гърцизми	20
1.2. Моравизми	43
3. Прабългаризми	49
4. Преславизми	53
ВТОРА ГЛАВА. СЛОВООБРАЗУВАНЕ	59
1. Съществителни имена	59
1.1. Съществителни имена със значение на лице	59
1.1.1. Съществителни със суфикс – ЪНИКЪ и – ЮНИКЪ	59
1.1.2. Съществителни със суфикс – ЪЦЪ	63
1.1.3. Съществителни имена със суфикс – ТЪЛЬ	67
1.1.4. Съществителни имена със суфикс – ИЦА	70
1.1.5. Съществителни със суфикс – ЪЦА	74
1.1.6. Съществителни със суфикс – ЪКА	75
1.1.7. Съществителни със суфикс – ИКА	76
1.1.8. Съществителни със суфикс – ТАИ	76
1.1.9. Съществителни със суфикс – ОКЪ	77
1.1.10. Съществителни имена със суфикс – ОША	77
1.1.11. Съществителни имена със суфикс – ИШЪ	78
1.1.12. Съществителни със суфикс – ИНЪ	78
1.1.13. Съществителни със суфикс – УНИ	79

1.1.14. Съществителни със суфикс –арь	79
1.1.15. Съществителни със суфикс –ъни	79
1.2. Съществителни имена с абстрактно значение	80
1.2.1. Отглаголни съществителни имена със суфикс –ниѣ	80
1.2.2. Отглаголни съществителни имена със суфикс –тиѣ	84
1.2.3. Съществителни имена със суфикс –иѣ.....	85
1.2.4. Съществителни със суфикси –ѣство и –ѣствиѣ.....	88
1.2.5. Съществителни със суфикс –остъ	93
1.2.6. Съществителни със суфикс –ота/-ѣта.....	95
1.2.7. Съществителни със суфикс –ина	96
1.2.8. Съществителни със суфикси –снъ и –знъ.....	97
1.2.9. Съществителни със суфикс –ѣва	98
1.2.10. Съществителни със суфикс –ова	99
1.2.11. Съществителни със суфикс –ѣда	99
1.2.12. Съществителни със суфикс –изна	100
1.2.13. Съществителни със суфикс –ѣль.....	100
1.3. Съществителни със суфикс –иштѣ	100
1.4. Съществителни със суфикс –ло (<*-dlo).....	101
1.5. Съществителни със суфикс –- (стари –ent- основи)	102
1.6. Съществителни със суфикс –мѣ	103
1.7. Съществителни със суфикс –ѣкъ.....	104
1.8. Съществителни със суфикс –ѣи.....	104
1.9. Съществителни със суфикс –тѣа.....	105
1.10. Съществителни със суфикс –ѣце	105
1.11. Съществителни със суфикс –ѣжъ	106
2. Прилагателни имена.....	106

2.1. Прилагателни имена със суфикс –ънъ	106
2.2. Прилагателни със суфикс –инъ	112
2.3. Прилагателни със суфикс –ънъ	113
2.4. Прилагателни със суфикс –инъ	114
2.5. Прилагателни със суфикс –нъ	115
2.6. Прилагателни със суфикс –ъскъ/-искъ	115
2.7. Прилагателни със суфикс –овъ/-евъ	118
2.8. Прилагателни със суфикс –ъ/-ии	120
2.9. Прилагателни със суфикс –ивъ	121
2.10. Прилагателни със суфикс –ливъ	122
2.11. Прилагателни със суфикс –авъ	122
2.12. Прилагателни имена със суфикси –окъ и –ъкъ	123
2.13. Прилагателни със суфикс –икъ	123
2.14. Прилагателни имена със суфикс –кнъ	124
2.15. Прилагателни имена със суфикс –итъ	124
2.16. Прилагателни имена със суфикс –атъ	125
2.17. Прилагателни имена с причастни основи	125
2.17.1. Прилагателни имена от сегашни деятелни причастия	125
2.17.2. Прилагателни имена от сегашни страдателни причастия	126
2.17.3. Прилагателни имена от минали страдателни причастия	127
3. Наречия	129
3.1. Наречия със суфикси –ъно и -ино	129
3.2. Наречия със суфикси –ъскы и –ъско	130
3.3. Наречия с други суфикси	131
4. Глаголи	132
4.1. Глаголна префиксация	132

4.2. Глаголна суфиксация	142
4.2.1. Глаголи на —ѡСТВОВАТИ	142
4.2.2. Глаголи на —ѡНОВАТИ	143
Двукоренни лексеми	143
ТРЕТА ГЛАВА. ОБЩНОСТ МЕЖДУ ЛЕКСИКАТА НА ПЪРВИТЕ ДВЕ	
КНИГИ НА ДИАЛОЗИТЕ И СЛОВНИЯ ФОНД НА БЕСЕДИТЕ	159
1. Лексика, присъстваща едновременно в първите две книги на Диалозите и в Беседите	160
2. Лексика, присъстваща едновременно в първите две книги на Диалозите и в Беседите, която не е засвидетелствана в старобългарските ръкописи	172
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. СЪПОСТАВКА НА ОПРЕДЕЛЕНИ	
ЛЕКСИКАЛНИ ГРУПИ ОТ МАТЕРИАЛА СЪС СЛОВНИЯ ФОНД НА	
ЛЕКСИКОГРАФСКИ ОБРАБОТЕНИ ПАМЕТНИЦИ, ДОСТИГНАЛИ	
ДО НАС В ПО-КЪСНИ ПРЕПИСИ	173
1. Лексика, която не се среща в старобългарските ръкописи	174
1.1. Съпоставка с Богословието	174
1.2. Съпоставка с Шестоднева	175
1.3. Съпоставка със Симеоновия сборник от 1073 г.	176
1.4. Съпоставка със словата на св. Климент Охридски	178
1.5. Съпоставка с Паренесиса на Ефрем Сирин	179
1.6. Съпоставка със Скитския патерик	181
1.7. Лексеми, които не са регистрирани в нито един от шестте паметника	183
2. Двукоренни композита	188
2.1. Съпоставка с Богословието	188
2.2. Съпоставка с Шестоднева	188
2.3. Съпоставка със Симеоновия сборник от 1073 г.	189
2.4. Съпоставка със словата на св. Климент Охридски	190
2.5. Съпоставка с Паренесиса на Ефрем Сирин	191

2.6. Съпоставка със Скитския патерик.....	191
2.7. Двукоренни композита, които не са регистрирани в нито един от шестте паметника	192
3. Гърцизми.....	193
3.1. Съпоставка с Богословието.....	193
3.2. Съпоставка с Шестоднева	194
3.3. Съпоставка със Симеоновия сборник от 1073 г.	194
3.4. Съпоставка със словата на св. Климент Охридски.....	195
3.5. Съпоставка с Паренесиса на Ефрем Сирий	195
3.6. Съпоставка със Скитския патерик.....	196
3.7. Гърцизми, които не са регистрирани в нито един от шестте паметника.....	197
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	199
БИБЛИОГРАФИЯ.....	204
ИЗПОЛЗВАНИ РЕЧНИЦИ.....	211
ИНДЕКС НА ЛЕКСИКАЛНИЯ МАТЕРИАЛ ОТ ПЪРВАТА КНИГА	212
ИНДЕКС НА ЛЕКСИКАЛНИЯ МАТЕРИАЛ ОТ ВТОРАТА КНИГА	250
ГРЪЦКО-СЛАВЯНСКИ ИНДЕКС НА МАТЕРИАЛА ОТ ПЪРВАТА КНИГА.....	292
ГРЪЦКО-СЛАВЯНСКИ ИНДЕКС НА МАТЕРИАЛА ОТ ВТОРАТА КНИГА.....	311
ОБРАТЕН ИНДЕКС НА МАТЕРИАЛА ОТ ПЪРВАТА КНИГА	333
ОБРАТЕН ИНДЕКС НА МАТЕРИАЛА ОТ ВТОРАТА КНИГА	344
АНТРОПОНИМИ, ЕТНОНИМИ И ТОПОНИМИ, СРЕЩАЩИ СЕ В ТЕКСТА НА ПЪРВАТА КНИГА.....	358
АНТРОПОНИМИ, ЕТНОНИМИ И ТОПОНИМИ, СРЕЩАЩИ СЕ В ТЕКСТА НА ВТОРАТА КНИГА.....	359

ВЪВЕДЕНИЕ

Въведението (с. 7-19) очертава накратко проблема и представя целите, задачите и структурата на изследването. Въведението се състои от четири дяла – "Уводни думи" (с. 7-8), "Култът към св. Бенедикт" (с. 8-10), "История на проблема" (с. 10-13) и "Цели, задачи и метод на изследването" (с. 13-19).

Наред с литургичните и извънлитургичните текстове, които или се отнасят непосредствено до богослужението, или са свързани с подготовка на свещеници, с тяхната проповедническа дейност и останалите им задължения, още в най-ранния период на старобългарската литература се появяват и преводи на произведения с поучителен и назидателен характер, в това число и различни патерици, сред които Скитският (превод на гръцкия сборник Ἀνδρῶν ἀγίων βίβλος, съдържащ сентенции и случки от живота на египетски пустинници), Синайският (превод на Λεϊψὸν πνευματικός от Йоан Мосх), Египетският, Азбучно-Йерусалимският. В този ранен етап от развитието на старобългарската литература са преведени и Диалозите на Григорий Велики (Григорий Двоеслов, ок. 540-604), римски папа от 590 до 604 г. сл. Хр.

Диалозите на папа Григорий Велики (*Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum et aeternitate animarum*), известни в славянската традиция като Римски патерик, се състоят от 148 глави, групирани в четири книги. Първата книга съдържа разкази из живота на италиански монаси, втората е житието на св. Бенедикт, третата представлява повед за живота на Паулин Нолански, а четвъртата се състои от разкази за задгробния живот и за безсмъртието на човешката душа. Четирите книги на диалозите са преведени от латински на гръцки език в средата на VIII век. Преводът е извършен от папа Захария (679-752, римски папа от 741

до 752 г.) – последния грък на папския престол. За този превод са характерни значими разлики по отношение на оригинала, породени от разширения на изложението и преводачески интерполации. Гръцката версия с течение на времето получава широко разпространение във византийския културен ареал¹, поради което е бил известен както в Европа, така и в Близкия изток. Този гръцки превод е послужил като основа за изготвянето на нови преводи на редица езици – славянски, грузински, арабски и др.

Св. Бенедикт Нурсийски попада в източната култура чрез гръцкия превод на Диалозите на папа Григорий Двоеслов, който папа Захария извършва в периода 741-752 г. В по-късно време (около XI век) Диалозите влизат в състава на различни сборки като Тактикона на Никон Черногорец и Събранието (Συναγωγή) на Павел Евергетин.

За св. Бенедикт, както и за други местни светци, почитани във византийската част на Италия, е бил съставен пълен набор литургични текстове, т. е. житие и служба, написана от св. Йосиф Песнописец. Би било добре да подчертаем, че в същото време за самия папа Григорий Двоеслов не е била съставена византийска служба, въпреки че той е представлявал безспорен авторитет на Изток като автор на Диалозите и на Беседите върху Евангелието. Гръцката служба за папа Григорий се появява доста по-късно (към XI век), най-вероятно в итало-гръцка среда. В същата среда възниква и още една служба за св. Бенедикт, чийто автор е Нил от Росано, основател на манастира Гротаферата (Naumov 2004: 98).

Византийската църква постановява паметта на св. Бенедикт да бъде чествана на 14 март, а на Запад тя е била почитана на 21 март преди ватиканската реформа на календара, а след нея – на 11 юли. В гръцката част на Италия паметта на св. Бенедикт е била чествана съгласно източния календар.

¹ За гръцката традиция на Диалозите вж. Hannick 1974.

Към втората половина на IX и началото на X век, когато старобългарската книжовност започва своето развитие, византийската литература е разполагала със следните литургични и паралитургични текстове, отнасящи се до култа към св. Бенедикт (Naumov 2004: 98):

1. Житие, съдържащо се във втората книга на Григориевите Диалози;
2. Съкратено житие (пролог, синаксар) в богослужебните книги;
3. Служба, съставена от Йосиф Песнописец;
4. Отделни места от патериците, посветени на светеца.

Освен тези византийски източници, които най-вероятно са били преведени още през IX-X век (Naumov 2004: 99), старобългарските книжовници са могли да използват и латинския текст на монашеския устав на св. Бенедикт (гръцкият превод на устава се появява по-късно, в края на X век), както и латинския оригинал на Диалозите (Naumov 2004: 98-99).

Централно място в агиографския цикъл, посветен на св. Бенедикт, заема втората книга на Григориевите Диалози, която в голяма степен е привличала интереса на изследователите.

Останалите текстове, свързани със св. Бенедикт, също са били част от славянската литература. Уставът в славянски превод е познат от глаголически ръкопис от края на XIV век. Текстът съдържа голям брой архаизми, което дава основание да се предположи, че преводът е извършен през XI-XII век (Naumov 2004: 100). Преводът на проложното (синаксарното) житие на светеца е засвидетелстван в някои руски минеи. Славянският текст на службата за св. Бенедикт от Йосиф Песнописец се съдържа в мартенските минеи, чиито най-стари преписи датират от първата половина на XIV век, и се състои от три вечерни стихирни и един канон, в които се споменават многочислените чудеса на светеца, изложени във втората книга на Диалозите. Освен това в различни

сборници с морално-поучително съдържание могат да бъдат открити слова за св. Бенедикт (Naumov 2004: 101).

Интерес представлява и въпросът за датата, на която е била чествана паметта на св. Бенедикт Нурсийски. Както вече посочихме, на Изток е била приета датата 14 март, а на Запад – 21 март. Въпреки това в някои славянски паметници е засвидетелствана и датата 21 март. Такъв паметник е Мстиславовото евангелие от Богоявленската църква в Новгород (Москва, ГИМ, XI-XII век, Син. № 1203), където паметта на св. Бенедикт е отбелязана и на двете дати. В Охридския апостол от края на XII век датата за почитане на светеца е само “западната” - 21 март. Такива отклонения от православната дата по латински образец свидетелстват за огромната роля, която е имал бенедиктинският орден в общоевропейската култура и в частност в славянския ареал. За директни контакти с бенедиктински монаси говори и употребата на името на светеца с начална буква Б (от лат. *Benedictus*) вместо с В (от гр. Βενέδικτος) в някои български, руски и сръбски ръкописи (Naumov 2004: 103).

Диалозите на Григорий Велики присъстват в славянската книжовна традиция чрез три превода – два среднобългарски от XIV в. и един ранен старобългарски превод, отнасящ се към края на IX или началото на X в.

Въпросът за мястото и времето на възникване на най-ранния старобългарски превод на Диалозите все още не е напълно изяснен. В началото на XX век А. Соболевски в свое изследване (Соболевский 1904) изказва хипотезата, че преводът е дело на самия Методий или на неговия книжовен кръг, отъждествявайки по този начин Римския патерик с отеческите книги, споменати в Житието на Методий. В това изследване, без да споменава своите аргументи, Соболевски твърди, че Методий не е превел Синайския и Азбучния патерик и поради това като

възможност остава само Римският (авторът въобще не споменава останалите патерици). Соболевски установява някои архаизми на фонетично и морфологично равнище в ръкопис № 909 от сбирката на Погодин (руски, от XVI век), а освен това посочва, че лексиката на този текст е близка с тази на най-старите паметници и особено с няколко от тях, за които е на мнение, че са от моравски произход – Житието на Кирил, Житието на Методий, Номоканона и Беседите на Григорий Велики върху Евангелието. В това изследване авторът привежда и известно количество библейски цитати от Диалозите и от тях прави извода, че преводачът е бил запознат с Кирило-Методиевия превод на Новия завет, но не винаги се е съобразявал с него. На базата на тези аргументи Соболевски твърди, че ако Методий е превел някой от патериците, то това най-вероятно е Римският.

През 1931 г. Н. ван Вейк изказва сериозни възражения против хипотезата на Соболевски (van Wijk 1931: 27-30). Аргументите на ван Вейк са предимно лингвистични и се основават върху списъка с лексеми, който Соболевски привежда в изследването си. Ван Вейк отбелязва, че в лексиката на Римския патерик действително има архаичен пласт, но почти липсват лексеми с моравски произход, каквито могат да бъдат открити в Номоканона и в други паметници, за които е сигурно, че са възникнали в Панония и Моравия. Освен това според ван Вейк списъкът на Соболевски съдържа и значително количество по-късни думи, присъщи изключително на източнобългарски текстове, които няма как да бъдат част от Кирило-Методиевата лексика.

Въпреки тези аргументи на ван Вейк през 70-те години на XX век Ф. В. Мареш отново изказва тезата за Методиевото авторство на превода (Mareš 1972, Mareš 1974, Mareš 1986). Изследвайки ръкописите, съдържащи ранния превод, Мареш приема тезата на Соболевски и заключава, че тази ранна версия е с моравски произход и че 90% от лексиката ѝ (без самият лексикален материал да бъде представен

изчерпателно) съвпада с тази на най-старите моравски текстове (Житието на Кирил, Житието на Методий, Номоканона и др.). Според Мареш присъствието на по-нова лексика, характерна за българския ареал, може да бъде обяснено с въвеждането ѝ от страна на преписвачите.

Според Р. Поуп присъствието едновременно на Кирило-Методиева и на българска лексика в текста на ранния превод на Диалозите може да бъде обяснено, ако се допусне, че текстът е преведен в България от книжовници от поколението непосредствено след първоучителите, когато нормите на Преславската школа все още не са били утвърдени и стремежът на преводачите е бил да съхранят лексикалните характеристики на Кирило-Методиевия език, доколкото е възможно (Pope 1975: 19-20; 24).

През 2000 г. Кр. Диди публикува изследване на фонетичните, морфологичните, лексикалните и синтактическите особености на ранния превод, но отново без да бъде представен изчерпателно лексикалният материал (Diddi 2000). Диди е склонен да не се съгласи с позицията на Ф. В. Мареш и да смята българските езикови елементи за резултат от дейността на преводачите (по негово мнение преводът е дело на двама души), а не на преписвачите. Същевременно характеристиките на Кирило-Методиевия език в текста се възприемат като белег за древността на превода. Това означава, че Диди по същество възприема тезата на Р. Поуп.

Както се вижда, в лексикално отношение ранният превод на Диалозите е малко изучен. Изследователите, проучващи текста, правят своите изводи въз основа на ограничен кръг лексеми и не представят изчерпателно лексикалния фонд. Поради това направените досега заключения могат да бъдат потвърдени или отхвърлени само с помощта на пълен словник. Тази теза е изказана и от Й. Райнхарт, според когото оценка на превода може да бъде направена след изготвяне на пълен

индекс на лексикалния материал (Reinhart 2009: 180). Освен това публикуваните досега изследвания (Соболевский 1904, van Wijk 1931, Mareš 1972, Mareš 1974, Mareš 1986, Тихова 1987а, Тихова 1987б, Тихова 1996, Тихова 2001, Тихова 2006, Diddi 1999, Diddi 2000) засягат само отделни аспекти от състава на лексиката, а други проблеми като този за словообразователните типове и модели, застъпени в текста на този първи превод, както и информацията, която те носят, досега не са привличали вниманието на изследователите.

Целта на настоящото изследване е да бъде представена лексиката на първите две книги от ранния старобългарски превод на Диалозите на Григорий Велики в нейния пълен обем и по този начин да се допринесе за изясняването на времето и мястото на възникване на този превод. Досегашните изследвания върху този текст, включително трудът на Кр. Диди (Diddi 2000), се основават само на анализа на отделни групи лексеми, а не на пълния лексикален материал. Разглеждаме само първата и втората книга, тъй като те са сходни по тематика и сюжет и се отличават от останалите две¹ (втората съдържа житието и чудесата на св. Бенедикт, а първата описва случки с подобен характер из живота на различни монаси).

Във връзка с посочената цел изследването е подчинено на следните *задачи*:

- да бъде представен лексикалният материал от ранния старобългарски превод на книга първа и втора от Диалозите заедно с лексикалните съответствия от гръцката версия и от латинския оригинал;
- да бъдат изяснени определени специфични аспекти от състава на лексиката (гърцизми, прабългаризми, моравизми, преславизми);

¹ Показателен за това е и фактът, че вторият среднобългарски превод се състои от 30 глави, избрани само от книга трета и четвърта на Диалозите.

- да бъде направен словообразователен анализ на мотивираната лексика в материала;

- да бъде посочена степента на общност между тези две книги от Римския патерик и ръкописите от старобългарския канон по отношение на лексиката;

- да бъдат посочени и лексикалните паралели между първите две книги на Римския патерик и превода на друго съчинение на Григорий Велики - Беседите върху Евангелието, възникнал в резултат на традицията от книжовната дейност във Велика Моравия. По този начин ще бъде дадена представа за реалната степен на лексикално сходство между двата паметника (според изказаното от Соболевски през 1904 г. мнение тази ранна славянска версия на Диалозите е близка в лексикално отношение с Беседите);

- да бъде направена съпоставка между първите две книги на Диалозите и лексикографски обработени паметници със сигурен старобългарски произход, но достигнали до нас в по-късни преписи, по отношение на групи лексеми с особена значимост, които представляват изключително важни белези на преводаческата техника на книжовника (или книжовниците), извършил превода.

Лексикалният материал от първата и втората книга на ранната славянска версия на Диалозите, върху който се базира изследването, се състои от общо 2438 лексеми¹. В него не са включени предлозите, съюзите, междуметията, местоименията, числителните имена, както и наречията, произлизащи от местоимения или числителни². Като източник за ексцерпцията на материала от книга първа и втора на Римския патерик е взето изданието на старобългарския текст по ръкопис от Руската национална библиотека в Санкт Петербург, сбирката на

¹ В този брой са включени и 64 лексеми, които са налични само в преведения от латински пролог на Диалозите. Те имат само латински съответствия.

² В някои случаи наречия от местоимения или числителни са включени в списъка, тъй като показват характерни особености, които притежава преводът – например *илишъдъи*, *три кратъи* и др.

Погодин № 909 (руски, от средата на XVI век¹), изготвено от К. Диди (Дидди 2001).

Основният метод на изследването е съпоставителният. Гръцките и латинските съответствия на лексемите са установени с помощта на двуезичното издание на Мин, поместено в *Patrologia Latina* (първата книга е издадена заедно с третата и четвъртата в PL 77, а втората, която съдържа житието на св. Бенедикт Нурсийски, е публикувана в PL 66). Сравнението на лексиката с тази на старобългарските ръкописи е осъществено с помощта на CC 1994 и на SA 1955. Съпоставянето лексемите от Беседите е извършено чрез SJS, а за установяване на контекстите на тяхната употреба е използвано новото издание на Беседите, изготвено от В. Конзал (Konzal 2005).

¹ Съществува мнение, че Пог. 909 датира от 30-те години на XVI в. (вж. Минчева 2000: 192).

Текстовата част на изследването се състои от четири глави.

ПЪРВА ГЛАВА

Първата глава (с. 20-58) е посветена на специфичните особености на състава на изследваната лексика. Тази глава има четири раздела, посветени съответно на гърцизмите, моравизмите, прабългаризмите и преславизмите в текста. Във всеки един от тези раздели е изведен списък с лексеми, като за всяка от тях са посочени гръцките и латинските съответствия. За всяко гръцко и латинско съответствие е дадена по една употреба в контекст на трите езика и е посочено местонахождението на дадената словоупотреба в Погодин № 909. В анализа към всеки раздел са посочени лексикалните единици, които присъстват и в словния фонд на Беседите върху Евангелието.

Разделът "Гърцизми" (с. 20-42) включва лексемите, проникнали в старобългарския текст чрез гръцкия език, както и мотивираните от такива лексеми на славянска почва съществителни, прилагателни и глаголи. Произходът на тези думи е основно гръцки или латински. Налични са минимален брой хебраизми (авва, левгүт'книнъ, пасха, сотонинъ, сжвота).

Повечето гърцизми представляват съществителни и прилагателни, мотивирани от тях, с различни суфикси, най-често –скъ. Гръцки произход има само един глагол – калиграфисати, който не се употребява в старобългарския канон, но е образуван от аористната основа на гръцкия глагол по същия начин, както характерните за евангелските текстове глаголи сканъдалисати и власвимисати.

Само в преведения от латински пролог се срещат две лексеми от гръцки език – диалогъ и папа, но може те да са заети чрез

посредничеството на латинския език.

Повечето гръцки думи в текста на Диалозите означават понятия, свързани с християнството, като богословски термини, чинове от църковната йерархия и т. н. Несвързаните с християнството гърцизми представляват понятия от светския социален живот (илоустрии, матрона, патрикии, ригъ и др.) или предмети от бита (аргалие, дисакиа, милотъ, флевотомъ и др.)

Някои от заетите от гръцки език лексеми са с латински произход – дефенсоръ, илоустрии, коралианъ, криньскъ, кумвальскъ, легионъ, матрона, ноутаръ, патрикии, ригъ/рикъ. Бихме могли да допуснем известно латинско влияние при заемането на лексемите легионъ и кумвальскъ заради техния изцяло латински фонетичен облик. Тези две лексеми в този си вид са хапакси. Легионъ се среща още веднъж като легеонъ (т. е. с гръцки облик) извън обсега на нашия материал (Didi 1999:31). Мотивиращата лексема за прилагателното кумвальскъ, която се среща в материала, е кумвалъ, която е с изцяло гръцки облик.

Общите с Беседите лексеми от гръцки език са 27, т. е. 37,5% от общия брой засвидетелствани в материала гърцизми. Това е напълно закономерно, ако имаме предвид факта, че Беседите принадлежат към моравската преводна традиция, която е изложена в по-малка степен на гръцкото влияние, отколкото българската, към която най-вероятно принадлежи старобългарският превод на Римския патерик. Срещащите се в Беседите гръцки заемки от първите две книги на Диалозите са следните – ангелъ, апостолъ, дияволъ, дияволь, дияконъ, евангелие, епископиа, епистолиа, еоуангелистъ, игоуменъ, келиа, клирикъ, литоургиа, манастирь, манастирьскъ, параклитъ, патриархъ, прозвутеръ, просфора, псалъмъ, псалъмьнъ, сжвота, сотонинъ, стадин, трапеза, фелонъ и християнскъ. По-голямата част от тях представляват базисни понятия от

характерни за преславската книжовна школа (вж. Добрев 1978).

Гръцката заемка *аеръ* се заменя от преславските книжовници с *въздѡуѡхъ*. В нашия материал *аеръ* се употребява по един път в двете книги, а лексемата *въздѡуѡхъ* не се среща. Мотивираното от този гръцизъм прилагателно *аеръскъ* има една употреба във втората книга (Pog48v17-18) и е засвидетелствано успоредно с прилагателното *въздѡуѡшънъ*, което също има една употреба малко по-нататък в текста (Pog48v28-29 *тѣже въздѡуѡшнѡуіо гасниноу въ мнѡство дождевное преложи, δι' ὧν τὴν τοῦ ἀέρος εὐδίαν εἰς πλῆθος ὑετῶν μετέβαλεν, per quas serenitatem aëris ad pluviam traxit*). И двете прилагателни се употребяват в словосъчетание със съществителното *гаснина*.

Гръцизмът *идолъ* в преславската редакция се заменя с *коумиръ*. В нашия материал *идолъ* се употребява веднъж като компонент от композита *идоловлъшвение*. Съществителното *коумиръ* е хапак във втората книга – Pog34v8 *коумиръ мѣданъ ѡврѣтоша тоу ѿ въ сокалокъ въврѣгъ сѧ, εἶδωλον χαλκοῦν εὖρον ἐκεῖσε, ὅπερ ἐν τῷ μαγειρείῳ ῥιφέν...*, *aereum illic idolum Fratres inuenerunt: quo ad horam casu in coquinam proiecto...*

Гръцката дума *псалъмъ* в Преслав е била заменяна с *пѣснь*. од. В материала са среща и мотивираното прилагателно *псалъмънъ*, което предава гр. *τῆς ψαλμωδίας*. В словния фонд на първите две книги от Диалозите съществителното *пѣснь* също присъства, но само като съответствие на гр. *ῥυμος*, лат. *hymnus*.

Лексемата *стадии* се заменя от преславските книжовници с *пѣпъриштѣ*. В нашия материал *стадии* се среща веднъж във втората книга като превод на гр. *σχιμίον*, лат. *mille*. Този превод свидетелства за ранното заемане на тази дума и за честата ѝ употреба в идиолекта на

преводача. От друга страна съществителното *пъпъриштѣ* е употребено два пъти във втората книга, но само като съответствие на гр. *μίλιον*, както е и в първата редакция на Евангелието.

В Преслав прилагателното *съворьнъ* измества католикии от първата редакция като превод на гр. *καθολικός*. В нашия материал се среща прилагателното *кафалинскъ* (една употреба във втората книга), което съответства на гр. *καθολικός*, а лексемата *съворьнъ* изобщо не присъства в словния фонд на първите две книги.

Гръцката заемка *икономъ* в преславски паметници се заменя със *строитѣль*, а *οἰκονομία* – със *строитѣльство*. В нашия материал *икономъ* се среща седем пъти във втората книга, като един от случаите представлява експликативен превод - *икономъ сирѣчь смотреникъ* (Pog45r14) срещу гр. *οἰκονόμος*. Сродните на *οἰκονόμος* гръцки думи се превеждат с лексеми от корена на *съмотрѣникъ* – *οἰκονομία* се предава със *съмотрение* (веднѣж в първата и два пъти във втората книга, напр. Pog17v21 *се петре ѿ великаго творца нашего смотреніемъ вѣвается, τοῦτο, Πέτρε, ἐκ μεγίστης τοῦ κτιστοῦ ἡμῶν οἰκονομίας γίνεται, hoc, Petre, ex magna Conditoris nostri dispensatione agitur*), а *οἰκονομικῶς* – със *съмотрливо* (два пъти във втората книга, напр. Pog41r21 *смотрливо да навѣкноутъ о себѣ что соутъ, οἰκονομικῶς μάθωσιν ἀφ' ἑαυτῶν τί ἐστίν, cognoscant quid sint de semetipsis*). Лексемата *строитѣль* се среща само като съответствие на гр. *προεστώς* или *πρῦτανις* (напр. Pog6r5 *иже мѡужемъ преже вѣк строитѣль, ὁ ἀνδράσι πρότερον προεστώς, ut viris ante praeerat*).

В преславската редакция думата *параклитъ* се заменя с *оутѣшитѣль*. В нашия материал *параклитъ* се среща два пъти във втората книга, а мотивираното прилагателно *параклитовъ* – веднѣж, също във втората книга. Лексемата *оутѣшитѣль* не се употребява. Само веднѣж се среща

прилагателното *οὐτ'ἔσθην*, което превежда гр. παρακλητικός (Pog24v13 *ἀβίε же κρѣмителницѹ свою οὐτ'ἔσθην* *ты же и наказанъи словесъи οὐσставивъ*, εὐθέως δὲ τὴν τροφὸν αὐτοῦ παρακλητικοῖς τε καὶ παραινετικοῖς λόγοις επαλείψας, eius dolori compassus), но в този случай употребата на παρακλητικός не е свързана с християнската догматика.

Иван Добрев отбелязва, че в преславската редакция гърцизмът *демонъ* се заменя от *вѣсъ* (Добрев 1978: 71). В нашия материал тази гръцка заемка не се среща, а гр. δαίμων и сродните му лексеми редовно се превеждат с думи от корен *вѣс-*. Така например δαίμων винаги съответства на *вѣсъ*, δαιμονικός – на *вѣсънь*, а δαιμονίζομαι – на *вѣсити сѧ*. Трябва обаче да отбележим, че превеждането на гр. δαίμων или δαιμόνιον с *вѣсъ* е характерно за евангелския превод, напр. *видѣхомъ етера ο имени твоемъ изгонѧшта вѣсы* (Зогр., Мар. Лк 9:49), *εἶδομέν τινα ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου ἐκβάλλοντα δαιμόνια*. Поради това преславският характер на използването на *вѣсъ* при този превод не може да бъде сигурен.

В преславската редакция лексемата *стъклѣница* съответства на гр. ἀλάβαστρον ‘алабастров съд’, докато в първоначалната версия на богослужебните текстове се използва *алавастръ*, а *стъклѣница* съответства само на *ποτήριον* ‘чаша’. В нашия материал лексема *алавастръ* не се среща (гр. ἀλάβαστρον също не се употребява), а лексемата *стъклѣница* има само една употреба в първата книга и съответства на *ποτήριον*, както и в първата редакция (Pog12r28 *иже съкроушеноу ю стъклѣницѹ въ пръвоу ю цѣлѣвоу οστροи, ἥτις τὸ κεκλασμένον ποτήριον ἐν τῇ πρώτῃ ὑγιότητι ἀπεκατέστησεν, qui fractum calicem pristinae incolumitati restituit*).

Вместо гръцката заемка *ελεи* срещу гр. ἔλαιον в преславските преводи се употребява словосъчетанието *масло дрѣвѣноѧ*. Такова

словосъчетание в нашия материал не се среща, а срещу ἔλαιον стои само *масло*, напр. P0910r28 *такѡ вода въ кандилѣ горѣаше тако масло баше, οὕτως δὲ τὸ ὕδωρ ἐν ταῖς κανδήλαις ἦψεν, ὡς ὅτε ἔλαιον ὑπῆρχεν, sicque aqua arsit in lampadibus ac si oleum fuisset.* Думата *масло* съответства на ἔλαιον и в паметници, принадлежащи към преславската редакция, напр. *обѣза стропѣгы его възливаша масло и вино* (Зогр., Лк 10:34), *κατέδησε τὰ τραύματα αὐτοῦ ἐπιχέων ἔλαιον καὶ οἶνον* (но *олѣи* в Мар., Ас. и Сав.).

Тези данни показват от една страна тенденция към запазване в преводния текст на гърцизми, които впоследствие са заменяни от преславските книжовници със славянски думи, а от друга – сходен превод на някои гръцки думи с превода в паметници, свързани с Кирило-Методиевата традиция. Поради това можем да заключим, че третирането на гърцизмите в този превод се доближава много повече до това в тези паметници, отколкото до това, характерно за преславската редакция.

В раздела "**Моравизми**" (с. 43-49) са представени онези лексеми, за които се предполага, че по произход са моравски, като се отчита фактът, че въпросът за количеството на моравизмите в старобългарския език (респ. за принадлежността на редица лексеми към тази категория) все още е дискуссионен¹. Тук представяме налични в нашия лексикален материал старобългарски лексикални единици, които фигурират в списъците с моравски лексеми, представени в Пенкова 1995, Львов 1965, Львов 1968 и Nut'anova 1998. Сред посочените в нашия списък думи присъстват такива, заети по народен път от латински (апостоликъ;

¹ По този въпрос вж. и Станков 2006а:29-33.

комѣканиѣ, комѣкати) и от старовисоконемски (мѣнихъ¹), както и латинската калка въсьмогы².

Следва да имаме предвид, че принадлежността към моравизмите на някои лексеми от представения тук списък е дискуссионна. Например глаголите комѣкати и рачити се срещат и до днес в български диалекти (Пенкова 1995: 721). За рачити вж. и Мъжлекова 1994:89-90. Р. Станков посочва, че лексемата непригазнь в значение 'дявол' не бива да се смята за моравизъм в старобългарските текстове (Станков 2006б: 78). Срещащата се в нашия материал лексема апостоликъ би могла да бъде и гърцизъм, тъй като превежда гр. ἀποστολικός.

К. Диди в своето изследване не отделя предполагаемата моравска лексика в Диалозите от Кирило-Методиевата, а прилага общ списък, състоящ се от 38 лексеми, в глава, посветена на двете категории (Didi 2000: 85-93). В тази глава присъстват девет от лексемите, които сме представили тук – апостоликъ, година, животъ, комѣканиѣ, комѣкати, напастъ, папежъ, рачити и шоѹи.

Някои от представените тук предполагаеми моравизми се употребяват паралелно с думи, смятани за признак на преславската редакция – успоредно с шоѹи (една употреба във втора книга) се среща и лѣвъ (също една употреба във втора книга, грешен превод на гр. ἀριστητήριον), покрай кратгы (дѣва кратгы – един път и три кратгы – два пъти във втората книга) се употребява и шѣды (дѣвашѣды, тришѣды, по един път във втората книга), наред с непригазнь (две употреби във втората книга) се среща и лжавъ (по три употреби в двете книги).

Интерес представлява и въпросът за наличието на изложените по-горе лексикални единици с предполагаем моравски произход в

¹ Вж. Фасмер.

² За произхода на въсьмогы вж. Минчева 2009.

старобългарския превод на Беседите – превод, възникнал в резултат на книжовната дейност във Велика Моравия. От общо 23 лексеми в тази група 13 са засвидетелствани в Беседите – *въсьмогы*, *година*, *заклепъ*, *земльскъ*, *изволити*, *кратгы*, *напастъ*, *напастънъ*, *непригазнинъ*, *отъпоустити*, *рачити*, *чловѣчъскъ* и *шоѹи*¹.

Разделът "**Прабългаризми**" (с. 49-52) включва лексикалните единици, чийто произход вероятно е прабългарски, както и думите, които са образувани с помощта на прабългарски морфеми.

Прабългарската лексика в текста на първия превод на Диалозите е представена от М. Тихова (Тихова 1987а и Тихова 1987б). Тук даваме само прабългаризмите в първите две книги, като ги представяме успоредно с техните гръцки и латински съответствия в контекст.

Значението на лексемите в тази група е разнородно. Застъпена е сферата на държавното устройство и обществената йерархия (*воларинъ*, *врѣгачи*, *санъ*, *сановънъ*, *чиготъ*²), религията (*коумиръ*) и бита (*ватогъ*, *гоуберъ*, *дългы*, *сапогъ*, *сокалокъ*, *сокалочънъ*).

В текста на Беседите са засвидетелствани само две лексеми с вероятен прабългарски произход – *санъ* и *сапогъ*. Присъствието им в този паметник би могло да се дължи на тяхното ранно проникване в западнославянския ареал³.

Разделът "**Преславизми**" (с. 53-58) обхваща думите, които обикновено се третираат като белези на преславската редакция.

Обикновено изследователите приемат, че в първия превод на

¹Ф. Мареш в свое изследване (Maroš 1963) прави преглед на моравизмите и бохемизмите в текста на Беседите. От посочените от Мареш лексикални примери за текста на Беседите в първите две книги на Диалозите се срещат само *въсьмогы*, *напастънъ*, *непригазнинъ* и *рачити*.

² Лексемата *чиготъ* като съответствие га гр. *πλαθάριος* се явява неколкократно в изворите, а в някои случаи в старобългарската книжнина гърцизмът остава непреведен (Славова 2010: 114). В първите две книги на Диалозите *πλαθάριος* е хапакс с единствено съответствие *чиготъ*.

³ За това говори и фактът, че според SJS лексемата *санъ* е засвидетелствана в още един паметник на западнославянската книжовна традиция – втората славянска версия на Житието на св. Вацлав, възникнала в Бохемия около 1000 г.

Диалозите има значително количество преславска лексика. М. Тихова говори за изобилни примери за преславизми (Тихова 1987а: 151), а К. Диди прилага частичен списък, състоящ се от 50 лексикални единици¹ (Diddi 2000: 107-120) и пише, че пълното им изброяване би било невъзможно (Diddi 2000: 106).

Тъй като от една страна въпросът за количеството на лексемите от т. нар. преславска редакция на богослужебните книги не е окончателно изяснен, а от друга тук разглеждаме само онези лексеми, определяни като преславски в контекста на преводния процес, т. е. като преводачески избор на преславски книжовници по отношение на определени гръцки лексикални единици, тук представяме само онези думи, които са налични в списъка, представен от Т. Славова (Славова 1989)² и представляват преводи на фиксираните в този списък гръцки лексеми (или такива, сродни с тях)³. Поради това тук не сме включили думи като *алъкати* (в материала съответства на *λιώττω*, а не на *νηστεύω*), *лѣвъ* (в материала грешен превод на *ἀριστήριον*, контаминация с *ἀριστερός*, а не *εὐώνυμος*), *причѣстити сѧ* (съответства на *μετέχω*, а не на *κληρονομέω*) и др.⁴

Някои лексеми от представения тук списък се употребяват паралелно със синоними, приемани за част от Кирило-Методиевата

¹ В списъка на Диди не са включени лексемите *дѣвашѣдѣ*, *похвалити*, *прѣплоути* и *тришѣдѣ*.

² Лексемите *вѣсѣ* и *оуѣ* не присъстват в този списък. Ние ги привеждаме, тъй като са посочени в изследванията на И. Добрев (Добрев 1979, Добрев 1984).

³ В своето изследване върху ръкописната традиция на служебния Апостол И. Христова-Шомова представя по-голям списък (Христова 2004: 766-769), състоящ се от 262 лексеми, характерни за преславската редакция (230 сигурни и 32 вероятни преславизма). От думите, налични в този списък, в нашия материал се срещат 68. Това са *алъкати*, *везоумьнъ*, *веседа*, *вити*, *владьнъ*, *благодаление*, *вѣсѣ*, *видѣти*, *вина*, *владька*, *власть*, *въздвигнѣти*, *въздоушьнъ*, *въкоусити*, *въставити*, *вѣдѣти*, *длъготръпѣние*, *жизнь*, *истиньновати*, *истиньнъ*, *коньць*, *крѣлити*, *лоуѣити сѧ*, *надежда*, *надѣати сѧ*, *наставникъ*, *недостатъкъ*, *несъмысленъ*, *овѣштание*, *оставление*, *отѣкровение*, *отѣкрыти*, *отѣлжѣити*, *печаль*, *плѣтъ*, *повѣдити*, *показати*, *поколѣвати сѧ*, *покровъ*, *посоушьство*, *приходити*, *проевъзвѣстити*, *проповѣдати*, *прѣтрьпѣвати*, *пѣтъдесѣтънъ*, *поустити*, *пѣра*, *работати*, *разоумъ*, *свободьнъ*, *слоужьба*, *срауица*, *страдати*, *страсть*, *строителъ*, *сѣблазнъ*, *тварь*, *творити*, *троудъ*, *тѣло*, *оуѣ*, *оупраздънити*, *оустие*, *оутвърдити*, *храмъ*, *чѣсть* и *чѣстьнъ*.

⁴ По тази причина не включихме в представените тук лексеми относителното наречие *илишѣдѣ* (*ὀσάκις*, *quotiescumque*). Макар че е пример за употреба на *-шѣдѣ*, то липсва в посочените изследвания.

лексика. В материала покрай *жизнь* се среща и *животъ* (и двете са засвидетелствани и в първата, и във втората книга), успоредно с *шѣды* се употребява *краты* (само във втората книга), покрай *пастоухъ* и производните му се среща и мотивираното прилагателно *пастырскъ* (само във втората книга), паралелно с *послоушьство/послоушьствовати* намираме и *сѣвѣдѣтельство/сѣвѣдѣтельствовати* (и в двете книги).

Девет думи от общо 17 в тази група са налични и в словния запас на Беседите. Това са *въстати*, *жизнь*, *заоутра*, *масло*, *моштѣнъ*, *пастоухъ*, *похвалити*, *прѣклоути*, *поустити* и *тришѣды*.

Наред с посочените преславизми в текста на първите две книги на Диалозите се срещат и 45 лексеми, окачествени в посоченото по-горе изследване на Т. Славова като Кирило-Методиеви. Това са *въздати*, *възъвати*, *въскрѣсение*, *врътоградъ*, *врътъпъ*, *вѣпа*, *достоѣние*, *ѣтеръ*, *животъ*, *жрътва*, *ключити сѣ*, *коньина*, *кѣнигы*, *лжкавъ*, *лжкавство*, *лъсть*, *млѣва*, *млѣвити*, *нарешти*, *нарицати*, *невѣрствие*, *олѣтаръ*, *отъпоуштение*, *параклитъ*, *пастырскъ*, *плаштаница*, *покровъ*, *постити*, *постъ*, *посѣлати*, *прѣкити*, *риза*, *сапогъ*, *скрѣвѣти*, *стадни*, *сѣвѣрати*, *сѣвѣдѣтельство*, *сѣвѣдѣтельствовати*, *сѣмѣ*, *тан*, *три краты*, *тѣкълю*, *оустѣати*, *оутро* и *шоѣи*.

ВТОРА ГЛАВА

Втората глава (с. 59-158) е посветена на словообразователните модели, застъпени в лексикалния масив на първите две книги от Диалозите. Тя се състои от пет раздела, в които се третираат съответно съществителните, прилагателните, наречията, глаголите и двукоренните лексеми. Във всеки раздел материалът е разгледан по групи от гледна точка на общите им морфемни. Посочени са онези лексеми от всяка

група, които са налице в словния фонд на Беседите върху Евангелието и в този на паметниците от старобългарския канон. Думите във всяка група са разгледани в следния ред:

1. Думи, засвидетелствани както в старобългарските ръкописи, така и в Беседите върху Евангелието;
2. Думи, засвидетелствани в старобългарските ръкописи, но не присъстващи в Беседите;
3. Думи, регистрирани в Беседите, но не и в старобългарските ръкописи;
4. Думи, които не са регистрирани нито в Канона, нито в Беседите.

В раздела "Съществителни имена" (с. 59-106) са разгледани общо 37 суфиксални групи - **-икъ, -ъць, -тель, -ица, -ъца, -ъка, -ика, -таи, -окъ, -оша, -иштъ, -инъ, -ъни, -аръ, -ъни, -ниѣ, -тиѣ, -иѣ, -ѣство и -ѣствиѣ, -остъ, -ота/-ѣта, -ина, -снь и -знь, -ьба, -оба, -ьда, -изна, -ѣль, -иштѣ, -ло (<*-dlo), -- (стари -ent- основи), -мъ, -ъкъ, -ѣи, -тва, -ъцѣ, -ѣжъ**. Като подраздели са оформени суфиксите за съществителни със значение на лица (15 групи – със суфикси **-икъ, -ъць, -тель, -ица, -ъца, -ъка, -ика, -таи, -окъ, -оша, -иштъ, -инъ, -ъни, -аръ, -ъни**) и суфиксите за съществителни с абстрактно значение (13 групи – със суфикси **-ниѣ, -тиѣ, -иѣ, -ѣство и -ѣствиѣ, -остъ, -ота/-ѣта, -ина, -снь и -знь, -ьба, -оба, -ьда, -изна, -ѣль**).

Разделът "Прилагателни имена" обхваща мотивираните прилагателни в материала. Те се разделят на 16 суфиксални групи (с със суфикси **-ънъ, -инъ, -ънъ, -инъ, -нъ, -ъскъ/-искъ, -овъ/-ѣвъ, -ъ/-и, -ивъ, -ливъ, -авъ, -окъ и -ъкъ, -икъ, -ѣнъ, -итъ, -атъ**) и една група

прилагателни с партиципиални основи, разделена на три подгрупи – прилагателни с основа на сегашни деятелни, на сегашни страдателни и на минали страдателни причастия.

В раздела "**Наречия**" (с. 129-131) са включени всички суфиксални наречия, засвидетелствани в материала от първите две книги на Диалозите. Те са обединени в три групи – суфикси **-лно** и **-лно**, суфикси **-скы** и **-ско** и наречия с други суфикси. В третата група са обединени суфиксалните наречия на **-јѣ/-кѣ**, **-ъко**, **-ливо** и тези, произлезли от сегашни страдателни причастия.

Разделът "**Глаголи**" (с. 132-143) се състои от два подраздела, третиращи съответно глаголната префиксация и глаголната суфиксация. В подраздела за префиксацията са описани префиксалните глаголи в материала. Те са на брой 677 и са образувани с помощта на 20 префикса. Префиксацията на глаголите в повечето случаи е единична. Двойната префиксация е засвидетелствана ограничено, а тройна е регистрирана само при един глагол – **възненавидѣти** (βδελύσσομαι, despicio), който се среща и в двете книги¹.

В подраздела за глаголната суфиксация са разгледани глаголите на **-ствовати** (7 бр.) и **-новати** (1 бр.), които имат подчертано книжен характер.

Разделът, посветен на **двукоренните лексеми** (с. 143-158), разглежда 115-те думи от тази категория по два начина – по отношение на първия им компонент и съобразно застъпената при тези композита суфиксация. По първи компонент двукоренните лексеми образуват 19

¹ В случаите на двойна или тройна префиксация отнасяме съответния глагол към групата на първия му префикс, напр. глаголет **повъзвъкштати** се разглежда при глаголите с префикс **про-**.

групи - бого-, благо-, прѣжде-, все-, єдино-, уоудо-, съмѣрено-, доуше-, дѣво-, мило-, свѣто-, брато-, жесто-, зѣбро-, зѣло-, ино-, мѣного-, оржже-, врьто-. От гледище на суфиксите сложните съществителни се поделят на осем групи (-ниє, -тиє, -иє, -ѣство и -ѣствиє, -ѣць, -ица, -ѣникъ, -остъ), а прилагателните – на четири (-ѣнь, -ивъ/-ливъ, -итъ и прилагателни с втори компонент причастие). При сложните наречия е наличен само суфиксът -ѣно (в три от тях), а останалите са безсуфиксни.

Количеството сложни лексеми в двете книги не е еднакво. Само в първата книга се срещат 28 двукоренни думи – богородица, урѣвовѣсица, добронравиє, пѣтишѣствиє, жестосрѣдиє, мѣздовѣзданиє, благодарєниє, странѣноприимѣство, съмѣреномѣдрѣство, стрѣмѣглавѣ, жестосрѣдѣ, прѣвоимѣеникѣ, прѣждепомановєнѣ, прѣждеполиѣновєнѣ, богопоуѣтенѣ, врьтоградѣнѣ, зѣбровидѣнѣ, єдиородѣнѣ, благоврѣменєнѣ, цѣломѣдрѣнѣ, благовѣрѣнѣ, благоуѣстѣнѣ, вселѣтѣнѣ, съмѣреномѣдрѣ, всемогѣ, благодѣтѣ¹, съмѣреномѣдростѣ и ѣдрописѣць. Общи за двете книги са 13 – милосрѣдиє, благословити, благоуѣстивѣ, боголюбивѣ, всезѣлюбивѣ, инодоушѣно, виноградѣ, врьтоградѣ, благородѣнѣ, прѣждєнарєчєнѣ, прѣждєрєчєнѣ, благодатѣ и приснодѣваа. Останалите 74 лексеми се употребяват само в книга втора. Това може да се обясни най-вече с много по-голямата употреба на сложни думи в гръцката версия на втората книга, които славянският преводач в повечето случаи възпроизвежда.

Прави впечатление, че сред двукоренните композита, засвидетелствани в материала от Диалозите, има изключително малък брой общи лексеми с Беседите. Те са едва 10 при общо количество на сложните думи 115 – животворѣ, милосрѣдиє, жестосрѣдиє, полоуношти,

¹ Единствено в първата книга има словоупотреби на лексемата благодѣтѣ, които не са изписани съкратено.

инодоушно, виноградъ, милосрдъ, прьвомжученикъ, патъдесатънъ и въсемогъ. Това е още една индикация за различната славянска преводна традиция на двете съчинения на Григорий Велики.

ТРЕТА ГЛАВА

Третата глава (с. 159-172) засяга общата лексика между първите две книги от Диалозите и Беседите върху Евангелието. Материалът, ексцерпиран от първите две книги на Диалозите, показва значително сходство с лексиката на славянския превод на Беседите върху Евангелието. Общото количество лексеми в първата и втората книга на Римския патерик е 2438, от които 1297¹ (т. е. 53,2%) са засвидетелствани и в двете съчинения. Този висок процент съвпадаща лексика може да се обясни както с факта, че авторът на двете съчинения е един и същ, така и с обстоятелството, че езикът, на който са били преведени Диалозите и Беседите, е бил до голяма степен единен на лексикално равнище. Показателно е, че само 53 лексеми от общо 1297 не са засвидетелствани в старобългарските ръкописи.

Тази глава съдържа два списъка. Първият съдържа всички лексикални единици, които присъстват едновременно в Диалозите и в Беседите. Във втори списък е обособена общата лексика между Диалозите и Беседите, която не присъства в старобългарските ръкописи (53 броя лексеми).

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Четвъртата глава от изследването (с. 173-198) представлява съпоставка на определени специфични лексикални групи от материала с

¹ Установихме принадлежността на тези 1297 лексеми към словния фонд на Беседите с помощта на SJS.

лексиката на шест паметника с несъмнен старобългарски произход, но достигнали до нас в по-късни преписи - Богословието и Шестоднева на Йоан Екзарх, Симеоновия сборник от 1073 г., словата на св. Климент Охридски, Паренезиса на Ефрем Сирийски и Скитския патерик. Към първата група принадлежат лексемите, които не са познати на старобългарските ръкописи, втората се състои от двукоренните композита, а третата – от лексикалните единици, заети с посредничеството на гръцкия език. В рамките на всяка от трите разглеждани групи е направена отделна съпоставка с всеки един от шестте паметника, като първо са посочени лексемите, които не се срещат в останалите пет паметника, а след това е приведен списък със срещащите се и в останалите паметници лексеми. В края на раздела за всяка група са приведени лексикалните единици, които не се срещат в нито един от шестте паметника.

Съпоставката с лексиката на Богословието е извършена с помощта на Sadnik 1983, с тази на Шестоднева – по Aitzetmüller 1975, със Симеоновия сборник – по Динеков 1993, с Паренезиса – по Aitzetmüller 1990, със словата на св. Кл. Охридски – по Христова 1994, а със Скитския патерик – по Veder 2012.

Лексемите от първите две книги на Диалозите, които не са познати на старобългарските ръкописи, са общо 565. От тях 201 се срещат в поне един от шестте паметника. Сто двадесет и осем от тези 201 лексикални единици са налице само в един от паметниците.

От регистрираните в материала 115 двукоренни лексеми 59 се срещат в поне един от шестте паметника.

Общият брой на гърцизмите и мотивираните от тях лексеми в първите две книги на Диалозите е 73, като 36 от тях са регистрирани поне в един от разглежданите паметници.

Данните от съпоставката са представени в табличен вид. Наличието на дадена лексема от Диалозите в определен паметник е означено със знак "+" в съответната колона от таблицата. За нуждите на табличното представяне сме приели следните съкращения:

Богословие – Б

Шестоднев – Ш

Симеонов сборник от 1073 г. – СС

Паренесис на Ефрем Сирий – ЕС

Слова на св. Кл. Охридски – КО

Скитски патерик – СП

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключението (с. 199-203) се съдържат основните изводи от изследването.

1. Приема се, че една от характерните особености на преславската редакция на старобългарските текстове е стремежът да се избягват гръцките думи, за които е било възможно да се намери старобългарско съответствие. Количеството на срещащите се в нашия материал лексеми, навлезли в старобългарския превод от гръцки, е сравнително голямо (72 бр.). Те представляват основно понятия, свързани с християнството, а по-малка част от тях са свързани със светския живот. Част от тези гърцизми в преславските паметници са заменени с други лексеми, но в първите две книги на Диалозите те са запазени. От друга страна в нашия материал се наблюдава и сходен превод на някои гръцки думи с превода в паметници, свързани с Кирило-Методиевата традиция. Тези обстоятелства говорят в полза на тезата, че третирането на гърцизмите в първия превод на Диалозите се доближава много повече до това в тези паметници, отколкото до това, характерно за преславската редакция.

2. Предполагамата моравска лексика, налична в материала, е малка по обем (общо 23 лексеми). Някои думи от тази група се употребяват паралелно със свои синоними – лексикални единици, чийто произход не се приема за моравски. Подобни са и данните за количеството на прабългаризмите (12 бр.). Броят на преводните съответствия, характерни за преславската редакция, които установихме, също е малък (17 бр.), но трябва да отбележим, че според ван Вейк (van Wijk 1931), М. Тихова (Тихова 1987а) и Кр. Диди (Diddi 2000) в текста е налично голямо количество източнобългарска лексика. От една страна това прави проблематична тезата за моравски произход на превода, изказана от А. Соболевски и Ф. В. Мареш. От друга страна данните за преславските преводни съответствия не подкрепят и схващането, че преводът е извършен в Преславското книжовно средище в процеса на установяването и консолидирането на неговата литературна норма.

3. На базата на целия материал от първите две книги, приведен с гръцките и латинските съответствия, можем да направим заключението, че славянският преводач не е познавал латинския оригинал на Диалозите. Между славянската и латинската версия са налице множество несъответствия и непоследователности на синтактично, а нерядко и на смислово ниво. На равнището на лексиката тези непоследователности се проявяват като чести липси на латински съответствия или наличие само на приблизителни такива.

4. Мотивираните съществителни в материала образуват общо 38 суфиксални групи, мотивираните прилагателни – 16, а наречията – в 6. Всяка една от тези групи е засвидетелствана и в ръкописите от старобългарския канон. Количеството на лексемите в рамките на регистрираните в материала суфиксални групи съответства на данните за продуктивността на тези суфикси в старобългарските ръкописи, изнесени от Р. Цейтлин (Цейтлин 1977; Цейтлин 1986).

5. От изследвания материал не могат да бъдат извлечени категорични доказателства за тезата, че преводът на разглежданите тук две книги от Диалозите е дело на повече от един преводач. Наблюдават се известни разлики между двете книги по отношение на броя на засвидетелстваните лексеми и на честотата на тяхната употреба, но те могат да бъдат обяснени с разлики в самото повествование.

6. Може да се направи заключението, че като цяло употребата на лексемите в материала е резултат от преводен процес, при който първостепенно значение е имал смисълът, а не морфемната структура на съответната лексема в езика-източник. Поради това калкирането е слабо застъпено (като преводаческа техника то е използвано основно при двукоренни композита). Освен това в редица случаи е налице превод както на няколко гръцки лексеми с една старобългарска, така и на една гръцка лексема с няколко старобългарски. Това е още едно доказателство за първостепенното значение на смисъла в процеса на превода.

7. По-голямата част от разглежданите мотивирани лексикални единици вероятно са били присъщи на живата реч. Това би могло да се отнася и за двукоренни образувания като *ѡдрописъць* и *чръноризица*, срещу които стоят енокоренни гръцки съществителни.

8. Общото количество на ексцерпирани от книга първа и втора на Диалозите лексеми е 2438. От тях 1874 са познати и на старобългарските ръкописи. Това означава, че степента на съвпадение при тази част от лексиката между първите две книги от ранния превод на Римския патерик и ръкописите от старобългарския канон е значителна (76,8 %).

9. През 1904 г. Соболевски изказва тезата, че преводът на Диалозите по отношение на лексиката значително съвпада с някои паметници с моравски произход, сред които и Беседите върху Евангелието. На базата на целия ексцерпиран материал от първите две

книги установихме, че общите лексеми с Беседите са 1297 (т. е. 53,2 % от общото количество лексеми в материала). Това означава, че тезата на Соболевски за лексикална близост между двата паметника е по принцип вярна, но трябва да се има предвид, че разликите между тях в лексикално отношение също са значителни (46,8 %). Тези различия се проявяват особено силно при лексикални групи като двукоренните композита, които представляват ключови белези на преводаческата техника – от общо 115 сложни думи, налични в материала, общи с Беседите са само 10. Подобна картина се наблюдава и в групата на гърцизмите – от общо 72 лексеми в Беседите са засвидетелствани 27, по-голямата част от които представляват базисни понятия от областта на християнството. Тези несъответствия между лексикалните масиви на Диалозите и на Беседите могат да бъдат обяснени с различните места на възникване на двата превода и с различната преводна рецепция на двата текста.

10. Обяснение за значителната степен на общност между лексиката на Диалозите и на Беседите, която е забелязана от Соболевски на базата на ограничен лексикален материал, може да се търси в обстоятелството, че езикът на оригиналите на тези два паметника, както и техният автор, е един и същ. Възможна причина за наблюдаваните сходства е и това, че езикът, на който са били преведени Диалозите и Беседите, е бил до голяма степен единен на лексикално равнище. Показателен е фактът, че само 53 лексеми от общо 1297, срещащи се и в двата паметника, не са засвидетелствани в старобългарските ръкописи.

11. Съпоставката на специфичната за първите две книги на Диалозите лексика, непозната на старобългарските ръкописи, с лексиката на шестте паметника, достигнали до нас в по-късни преписи, показва следната картина¹. По-голямата част от тази лексика не е

¹ Лексиката би могла да се сравни и с тази на други паметници, достигнали до нас в по-късни преписи, на базата на SJS, но това ще бъде предмет на по-нататъшно изследване.

засвидетелствана в нито един от тези паметници. По брой засвидетелствани лексеми първо място заема Паренесисът на Ефрем Сирин, втори е Скитският патерик, на трето място е Симеоновият сборник от 1073 г., четвърти е Шестодневът, на пето място са словата на Св. Климент Охридски, а последно е Богословието. По отношение на броя лексеми, засвидетелствани само в един от паметниците, подредбата е същата.

а) Почти половината от двукоренните лексеми не са регистрирани в тези паметници. По брой засвидетелствани двукоренни композита първи е Паренесисът, на второ място е Симеоновият сборник, трети са словата на св. Кл. Охридски, четвърти е Скитският патерик, на пето място е Шестодневът, следван от Богословието.

б) Паренесисът на Ефрем Сирин заема първо място и по отношение на засвидетелствани гърцизми от Диалозите. На второ място е Скитският патерик, трети е Симеоновият сборник, четвърти са словата на св. Кл. Охридски и Шестодневът с равен брой лексеми, а пето е Богословието. Половината от гърцизмите в тези две книги на Диалозите не са засвидетелствани в нито един от тези паметници.

в) Видно е, че и за трите разглеждани категории лексеми първо място по брой съвпадения заема Паренесисът, обикновено следван от Скитския патерик¹. Можем да търсим причините за това както в близката тематика на тези текстове с тази на Диалозите, така и в несъмнената древност на преводите на тези две съчинения², която е още едно косвено доказателство за древността на първия превод на Римския патерик.

Имайки предвид изнесените тук данни за лексиката на първите

¹ Скитският патерик отстъпва от второто място само по отношение на броя двукоренни композита от Диалозите, засвидетелствани в него. От друга страна обаче трябва да посочим, че Скитският патерик е на първо място по брой двукоренни лексеми, незасвидетелствани в останалите пет паметника (6 бр.).

² Според Н. ван Вейк е възможно преводът на Скитския патерик да е дело на самия Методий (вж. van Wijk 1931). За лексиката на Скитския патерик вж. и Петков 2006.

Кр. Фос отбелязва, че поради лексикалните особености преводът на Паренесиса трябва да бъде отнесен към ранната фаза на Симеоновата епоха (първото десетилетие на X век) – вж. Voss 1997: 303.

две книги сме склонни да приемем тезата, изказана от Р. Поуп, че ранният славянски превод на Диалозите на Григорий Велики е дело на някое от книжовните средища в Първата българска държава и е извършен по време на първото поколение след Методий. Въпросът за изясняване на конкретното място на възникване на този превод е по-сложен. На базата на изнесеня лексикален материал допускаме, че преводът може да е бил извършен в Преслав, но преди оформянето на литературната норма на преславската редакция. По-нататъшно изследване може да даде повече светлина по този въпрос.

СПИСЪЦИ НА ЛЕКСИКАЛНИЯ МАТЕРИАЛ

Списъците на лексикалния материал от първите две книги на Диалозите представляват неразделна част от изследването. Материалът е представен по азбучен ред в два списъка – по един за всяка разглеждана книга (с. 212-249 и с. 250-291). Списъците се състоят от три колони – старобългарски лексеми, гръцки съответствия и латински съответствия¹. Лексикалните единици са дадени в своите речникови форми съгласно традицията, възприета у нас за всеки един от трите езика. Старобългарските глаголи са представени с инфинитив, а гръцките и латинските им съответствия – с формата за *indicativus praesentis activi*, първо лице, единствено число (инфинитив е употребен само в случаите, когато гръцкото или латинското съответствие представлява израз). Когато дадено съответствие е приблизително, то е посочено в скоби, а когато съответствие липсва, графата е оставена празна.

След списъците на лексикалния материал са поместени **два гръцко-славянски индекса** (по един за всяка книга – с. 292-310 и с. 311-332). В тях материалът е подреден по азбучен ред на гръцките

¹ В списъка на материала от първата книга са дадени и 64 лексеми, срещащи се единствено в пролога. Те имат само латински съответствия.

съответствия¹.

Изследването е снабдено и с **два обратни индекса** на лексикалния материал – по един за всяка книга (с. 333-343 и с. 344-357). Те се намират след гръцко-славянските индекси.

В края на изследването е изнесен списък на срещащите се в двете книги етноними, антропоними и топоними (с. 358 и 359).

¹ В тези индекси не са включени лексемите, срещащи се само в пролога, тъй като те нямат гръцки съответствия.

СПРАВКА ЗА ОСНОВНИТЕ НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Основните научни приноси на изследването са следните:

1. За първи път е представен лексикалният материал от ранния старобългарски превод на книга първа и втора от Диалозите в неговата цялост заедно с лексикалните съответствия от гръцката версия и от латинския оригинал;

2. Направеният словообразователен анализ на мотивираната лексика в материала от този паметник и приложените обратни индекси обогатяват наличната досега информация относно старобългарското словообразуване;

3. За първи път е посочена степента на общност по отношение на лексиката между разглежданите в дисертацията две книги от ранния превод на Римския патерик и ръкописите от старобългарския корпус;

4. Установени са лексикалните паралели между първите две книги на Римския патерик и превода на Беседите върху Евангелието, възникнал в резултат на традицията от книжовната дейност във Велика Моравия. Чрез привеждането на тези лексикални паралели за първи път се определя реалната степен на лексикално сходство между двата паметника (изказаното от Соболевски през 1904 г. мнение за лексикалната близост между Диалозите и Беседите се основава на ограничен изследван лексикален материал);

5. Направената съпоставка между първите две книги на Диалозите и лексикографски обработени паметници със сигурен старобългарски произход, но достигнали до нас в по-късни преписи, представлява принос към въпроса за изясняването на времето и мястото на възникване на този ранен превод.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Борисов, П., Мотивирани съществителни имена със значение на лица в първите две книги на ранния старобългарски превод на Римския патерик, *Palaeobulgarica*, С., 2013, кн. 2, с. 79-96.

2. Борисов, П., Към проучването на лексиката на Римския патерик, *Palaeobulgarica*, С. (под печат).